

Tomasz Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski (1526-1608) – przywódca społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej*, Toruń 2024, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, ss. 1013 + mapy

Znaczenie Konstantego Wasyla Ostrogskiego w dziejach Rzeczypospolitej dostrzegano już od dawna, można napisać, że wręcz od stuleci, ale dopiero w 1997 r. nowoczesną biografię wojewody kijowskiego opracował i wydał, także

w Wydawnictwie Naukowym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, młody wówczas badacz Tomasz Kempa¹. Już wtedy praca ta była próbą całościowego ujęcia życia i dokonań wojewody kijowskiego, ale po ponad ćwierćwieczu kontynuacji badań Autor postanowił ją uzupełnić i znacząco rozszerzyć. Zaproponował nam potężne opracowanie, które stanowi, objętościowo, więcej niż trzykrotność poprzedniego.

Obecnie ten niezwykle obszerny materiał został ujęty w 11 rozdziałach w układzie, który można określić jako chronologiczno-problemowy. Choć jest ich więcej niż w poprzedniej biografii i zostały znacznie bardziej rozbudowane, przypominają układ wcześniejszej pracy. Poprzedzający je wstęp przypomina nastawienie i najczęściej subiektywizm badaczy poprzednich stuleci, zawiera omówienie kluczowych pozycji historiograficznych naświetlających poszczególne obszary działalności kniazia i okoliczności jego życia oraz wskazuje najważniejsze źródła wykorzystane przy opracowywaniu biografii. W rozdziale pierwszym, „Ruskie korzenie rodu. Ostrogscy w końcu XIV i w XV w.”, tak jak poprzednio Autor przybliżył nam dzieje rodu kniaziów Ostrogskich, obszerniej jednak wyjaśnił poglądy historyków dotyczące pochodzenia tego rodu. Dodatkowo w nowej wersji biografii osobny, kolejny rozdział (drugi) poświęcony został ojcu marszałka ziemi wołyńskiej, Konstantemu Ostrogskiemu i jego roli w budowie potęgi rodu. W rozdziale trzecim Kempa omówił dzieciństwo i młodość kniazia oraz włączył doń opis jego zmagania z bratową Halszką z Kościelec-Ostrogską, wdową po starszym, przyrodnim bracie Konstantego Wasyla. Walczył z nią o część majątku ojcowskiego po bardzo przedwczesnej śmierci Ilii Ostrogskiego. Kolejną część pracy (rozdział czwarty) stanowi przedstawienie aktywności politycznej i wojskowej bohatera biografii, początków jego kariery wojskowej i zdobywania kolejnych godności (marszałek ziemi wołyńskiej, starosta włodzimierski i wojewoda kijowski), ale znajdziemy w niej także informacje o jego zaangażowaniu w sprawy rodzinne związane głównie z kontrolą nad bratanicą Halszką Ostrogską, dziedziczką fortuny zmarłego brata. W rozdziale piątym Autor ukazał postawę kniazia wobec unii lubelskiej, jego utarczki o dobra Tarnowskich w Koronie oraz ostateczne rozwiązanie kwestii dóbr brata po śmierci Halszki w 1583 r. W kolejnym rozdziale (szóstym) przedstawił aktywność publiczną Konstantego Wasyla w czasie bezkrólestwa po śmierci ostatniego Jagiellona i za rządów pierwszych królów elekcyjnych, zarówno polityczną, jak i kulturalną, wskazując na rolę takich działań, jak wydanie tzw. Biblii Ostrogskiej (1581) oraz założenie Akademii Ostrogskiej. Rozdziały siódmy i ósmy dotyczą kwestii wyznaniowych: roli Ostrogskiego jako opiekuna Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej i jego stosunku do innych wyznań, a przede wszystkim postawy wobec unii kościelnej. W rozdziale dziewiątym Kempa omówił zagadnienia majątkowe i gospodarcze. Rozdział dziesiąty natomiast traktuje o głównych rezydencjach Ostrogskiego, jego dworze i klienteli. Znajdziemy w nim również

¹ T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608). Wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń 1997.

opis relacji Konstantego Wasyla nie tylko z przyjaciółmi, ale także jego politycznymi rywalami oraz członkami rodziny. Zawiera on też próbę zarysowania charakteru bohatera pracy. Rozdział jedenasty dotyczy działalności politycznej i wojskowej kniazia w okresie panowania Zygmunta III. W zakończeniu Autor dokonał próby oceny i zbilansowania działań Konstantego Wasyla Ostrogskiego. Książka zawiera również wiele dodatków, które pozwalają lepiej orientować się w jej treści i wyszukiwać potrzebne informacje. Taką rolę spełniają indeks osób, tablica genealogiczna kniazów Ostrogskich czy zestawienie „Spis majątków Konstantego Wasyla Ostrogskiego”. Wykaz ten wyszczególnia także dobra, które zostały przekazane instytucjom kościelnym, zarówno prawosławnym, jak i katolickim. Oprócz tego w pracy zamieszczono ilustracje i streszczenia: w języku ukraińskim i angielskim. Bardzo ciekawym i potrzebnym dodatkiem są dwa arkusze zawierające mapy majątności Ostrogskich w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim, obrazujące ich rozległość oraz poszczególne klucze dóbr.

W nowej biografii wojewody kijowskiego znalazły odbicie wieloletnie już doświadczenie badawcze jej Autora oraz wyniki skrupulatnych kwerend archiwalnych, które prowadził on w kolejnych latach (po wydaniu pierwszej wersji). Przygotowując rozprawę, przeanalizował on zbiory kilkunastu archiwów i bibliotek krajowych (m.in. AGAD, ANK, Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie, BJ, BN, BPAU-PANKr., Muzeum Okręgowe w Tarnowie) i zagranicznych (przede wszystkim Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy we Lwowie i Kijowie czy Rosyjskie Państwowe Historyczne Archiwum w Petersburgu). Tropiąc ślady działalności i życia bohatera swej pracy, Badacz odwiedził także placówki archiwalne i biblioteczne w Wilnie, Mińsku, Wiedniu czy Sztokholmie (pełny wykaz wykorzystanych materiałów rękopiśmiennych na s. 889–892, a na kolejnych 14 — zestawienie źródeł drukowanych).

Na podkreślenie zasługuje zaktualizowanie wykorzystanej literatury przedmiotu, która w ostatnim ćwierćwieczu odnotowała duży przyrost, zarówno w przypadku historiografii polskiej, jak i — zwłaszcza — ukraińskiej. Bibliografia, z wydzielonymi publikacjami wydanymi alfabetem łacińskim i cyrylicy (co znacząco ułatwia korzystanie z niej), zestawiona została na kilkudziesięciu stronach (!).

Wszystko to spowodowało znaczący postęp badawczy — zrewidowanie lub ustalenie niektórych kwestii, co widać już choćby w tytule pracy weryfikującym wcześniej podawaną datę urodzin księcia czy w bardzo szczegółowym omówieniu pochodzenia rodu Ostrogskich. Znacznie obszerniej przedstawiono także poszczególne fakty z życia kniazia, jego działania czy wydarzenia, w których uczestniczył.

Już podtytuł biografii wskazuje najważniejszy, jak się wydaje, zdaniem Autora, obszar działań Ostrogskiego. Za wiodącą kwestię w jego roli dziejowej i działalności Kempa uznał przyjęcie i realizowanie zadań opiekuna Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej, zwłaszcza w najtrudniejszym chyba do tej pory dla niej okresie, czyli w dobie zawierania unii brzeskiej. Rola ta wyrażała się we

wspieraniu i fundowaniu prawosławnych obiektów sakralnych, sponsorowaniu działalności wydawniczej, doprowadzeniu do wydania tzw. Biblii Ostrogskiej, założeniu Akademii Ostrogskiej (ściśle przecież związanej z edukacją prawosławnych) i w końcu w politycznych działaniach na rzecz utrzymania legalności i odrębności Cerkwi „greckiej” wobec Rzymu. Wszystkie te aktywności zostały dokładnie prześledzone i przedstawione w biografii. Można się jednak domyślać, że ocena i próba określenia nastawienia kniazia, zwłaszcza w dobie przedstawiania projektów przyszłego związku między obu Kościołami: katolickim i prawosławnym, nie była łatwym zadaniem. Po zawarciu unii stanowisko kniazia skryształizowało się jako zdecydowanie jej przeciwne, ale wiadomo, że wcześniej nie wykluczał on unii obu Kościołów, uzależniając ją jednak, najogólniej rzecz ujmując, od zakresu swej roli w tym procesie. Czy był więc najgorliwszym, szczerym obrońcą wyznania przodków, czy urażonym, próżnym magnatem, bez którego udziału nie mogły się dokonać ważne ustalenia? Rozstrzygając tę kwestię (a dopuszczając także, po trosze, i tę drugą sugestię), Autor odniósł się do opinii badaczy, wywodzących się z różnych środowisk religijnych i narodowych, a wyrażanych już przez wieki. Wskazał przy tym na częsty subiektywizm tych sądów, próbując wyważyć ocenę działań kniazia na polu religijnym. Trzeba przy tym zauważyć, że już samo omówienie tego zagadnienia mogłoby stanowić osobną monografię (drobiazgowo analiza i opis zajmują ponad 300 stron!). Pozostając w kręgu zagadnień związanych ze sferą wyznaniową, warto zaznaczyć, że Autor przypomniał w książce interesującą, choć dyskusyjną tezę (wyrażoną też w innym miejscu²), że w związku z wagą dokonań militarnych oraz wspieraniem Cerkwi „greckiej” przez ojca Konstantego Wasyla, hetmana Konstantego ograniczenia prawowyznaniowe prawosławnych na Litwie, ściślej wynikające z wcześniejszych aktów prawnych (głównie unii horodelskiej), *de facto* zostały zarzucone. Uzyskanie przez hetmana Ostrogskiego zgody na przebudowanie cerkwi katedralnej w Wilnie w 1511 r. i przywileju na budowę dwóch nowych murowanych cerkwi tamże w 1514 r. (św. Mikołaja i św. Trójcy) miało spowodować zaniechanie stosowania tego zakazu w Wielkim Księstwie Litewskim (s. 86).

W biografii dokładnie przeanalizowano również postawy marszałka wobec bieżących problemów politycznych i wojskowych, z których chyba najistotniejsze było zawarcie związku realnego Wielkiego Księstwa Litewskiego z Koroną. Przeciwny późniejszej unii kościelnej, wedle opinii Autora, był Konstanty Wasyl Ostrogski, po początkowych wahaniach — wręcz „entuzjasta” państwowej unii realnej. To jego wsparcie dążeń Zygmunta Augusta miało pomóc w realizacji związku obu państw.

Autor odniósł się również do kwestii majątkowo-gospodarczych, m.in. procesu powstawania ogromnego latyfundium Ostrogskich, które wylaniało się w toku wielu transakcji, procesów sądowych czy działań także na pograniczu

---

² Idem, *Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 12, 1999, s. 5–21.

prawa. Omówił jego funkcjonowanie oraz wskazał na rozwój gospodarczy odziedziczonych, kupionych i przejętych przez księcia dóbr. Autor skonstatował, iż „W przejętych przez niego dobrach odbywał się bezprecedensowy w historii ziem ukraińskich rozwój osadniczy” (s. 874). Konstanty Wasyl przedstawiony został jako dobry gospodarz. Ocena ta jest jak najbardziej słuszna. Badania wskazują, że na południowych ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego, włączonych do Korony po 1569 r., w kolejnych latach nastąpił gwałtowny wzrost liczby ludności i sieci osadniczej. Na samym Wołyniu w 1570 r. mieszkało niespełna 300 tys. ludności i było tam 68 miast i miasteczek, a już 60 lat później ich liczba wzrosła do około 200, a liczba ludności — do około 770 tys.³ Działania księcia Ostrońskiego miały na ten wzrost niebagatelny wpływ — początek tego gwałtownego rozwoju ekonomicznego zbiegał się nie tylko z zawarciem unii, ale też z przejęciem przez niego większości dóbr ojczystych. Można tu zauważyć, że Ostroński jawi się też jako jeden z ważniejszych pracodawców dla ukraińskiej szlachty — Kempa przypuszcza, że jego dwór mógł liczyć do 100 dworzan. Przy okazji omówienia osób służących księciu możemy znaleźć interesujące i inspirujące badawczo informacje o funkcjonowaniu tzw. przygródka, gdzie swe dwory miała służąca Ostrońskiemu szlachta zależna (s. 693).

Szczegółowe opisanie i odniesienie się do wszystkich uwzględnionych w tej obszernej, wyczerpującej biografii wydarzeń i pól działalności wojewody kijowskiego spowodowałoby rozciągnięcie niniejszego omówienia do rozmiarów sporogo artykułu. Poza tym w znakomitej większości zostały one opracowane bardzo solidnie i skrupulatnie udokumentowane, więc w tym miejscu przejdę już do garści spostrzeżeń krytycznych. Nie są one jednak fundamentalne, nie negują wartości pracy i dotyczą drobniejszych kwestii, które można by ująć inaczej lub uzupełnić (w związku z układem pracy, jak i w zakresie merytorycznym). Oceniając ogólnie bardzo wysoko wykorzystany materiał źródłowy i bibliograficzny oraz analizy i wnioski zawarte w nowej biografii Ostrońskiego, mam uwagi odnoszące się do struktury poszczególnych rozdziałów. Biografia, jak już zaznaczałam, jest niezwykle obszerna — wszak na skutek dokładnej długoletniej kwerendy otrzymujemy prawie kompletne kompendium wiedzy o wojewodzie kijowskim. Co więcej, Autorowi udało się do układu chronologicznego wprowadzić elementy ujęcia problemowego (działalność na polu religijnym, kształtowanie się i organizacja latyfundiów). Jednak, w związku z przede wszystkim chronologicznym prowadzeniem narracji, rozdziały zawierają czasem treści nie zawsze ściśle związane ze sobą. Przykładowo rozdział trzeci przybliży nam okres dzieciństwa i młodości księcia oraz jego spory z Beatą z Kościeleckich, a czwarty — działalność wojskową księcia oraz jego osobiste sprawy związane z opieką nad bratanicą. Poszukując zatem całościowego omówienia konkretnego zagadnienia (np. w odniesieniu do sporów o schedę po przyrodnim bracie Ilii), musimy sięgać do różnych miejsc pracy (rozdziały trzeci i czwarty). Rozdział

---

³ Ostatnio P. Guzowski, M. Liedke, K. Łopatecki, R. Poniat, *Rozwój gospodarczy ziem ukraińskich w latach 1569–1648* (w druku).

dziesiąty zawiera z kolei różne kwestie: dotyczy zarówno rezydencji Konstantego Wasyla, jak i jego dworzan (co jest powiązane), a także nieprzyjaciół oraz cech charakteru kniazia (co też może łączyć się ze sobą), ale Autor podjął w nim również zagadnienie stosunku magnata do rodziny. W takim układzie treści zwłaszcza ta ostatnia kwestia sprawia wrażenie jakby „doklejonej” do całości. Może korzystniej byłoby zaproponować układ typowo problemowy, w którego ramach opracowano by część obejmującą np. dzieje rodu i wczesne lata życia kniazia, następnie jego awanse, działalność publiczną i wojskową, w tym stosunek do unii obu państw, osobny rozdział czy rozdziały dotyczące kwestii wyznaniowych, formacji religijnej Ostrogskiego i postawy wobec unii kościelnej, kolejną część pracy poświęcając kształtowaniu się lityfundium i kwestiom związanym z gospodarowaniem dobrami czy funkcjonowaniem dworu oraz część dedykowaną stosunkom rodzinnym (w której można by też uwzględnić relacje z bratową i bratanicą). Rozumiem jednak, że zapanowanie nad tak obszernym materiałem w ten sposób byłoby dosyć trudne i mogłoby zmuszać Autora do pewnych powtórzeń w ramach takich rozdziałów problemowych (np. o ostatnim ze wskazanych zagadnień należałoby wspomnieć zarówno w rozdziale dotyczącym formowania lityfundium, jak i relacji rodzinnych) lub ciągłego zaznaczania odwołań do innych rozdziałów (co byłoby prostszym rozwiązaniem).

Można też trochę żałować, że ostatnia poruszona w biografii kwestia, czyli relacje rodzinne, została – zwłaszcza w odniesieniu do innych wątków – potraktowana mniej szczegółowo. Postać Ostrogskiego jawi się przede wszystkim jako wcielenie polityka, gospodarza czy przywódcy religijnego. Być może jednak zachowany zasób źródłowy ograniczył możliwości Autora w zakresie przedstawienia szerzej życia rodzinnego marszałka lub nie pozwolił na bardziej konkretne wnioski i oceny. Przy okazji można też zauważyć, że choć w biografii wspomniane zostały (przy omawianiu zarówno kwestii postaw religijnych księcia, jak i kształtowania lityfundium) mariaże Ostrogskich z katoliczkami, zabrakło jednak osobnego ujęcia problemu strategii rodzinnych tego rodu. Pewien niedosyt pojawia się także w części poświęconej rezydencjom i organizacji dworu/dworów Ostrogskiego. Mimo że np. w opisie procesu powstawania lityfundium kniazia znajdujemy informacje o cenach niektórych zakupionych czy wykupionych przez niego dóbr, to przedstawiając funkcjonowanie dworu i pracujących dla kniazia urzędników, Autor biografii nie wskazał kosztów, jakie generowało (lub mogło generować) ich zatrudnianie. Wspomniał on ogólnie, że byli oni bardzo dobrze opłacani, a niektórzy nawet otrzymywali sioła na własność lub włości w zarząd (s. 704) jako nagrodę za wierną i dobrą służbę. Nie dowiadujemy się jednak, ile to mogło konkretnie kosztować. Podobnie nie znajdujemy danych o tym, jakie mogły być ogólne koszty utrzymania dworu tak potężnego magnata czy jego realne dochody. Odwołanie się do podatku, który miał zapłacić według rejestru podatkowego z 1570 r., wskazuje, że owszem, był największym właścicielem ziemskim w województwie wołyńskim (s. 620), ale wysokość tego świadczenia informuje o pewnym potencjale ekonomicznym dóbr, a nie o realnych dochodach Ostrogskiego (podatek ten zapłacili poddani

kniazia, a nie on sam). W tym wypadku pewnym usprawiedliwieniem może być dostępność (a raczej trudna dostępność) źródeł o charakterze gospodarczym, których istotny zrąb przechowywany jest w Petersburgu (s. 31). Jednocześnie dysponujemy wydanymi drukiem rejestrami podatkowymi województwa wołyńskiego nie tylko z 1570, ale i 1577 oraz 1583 r.⁴ Ich analiza pozwoliłaby jeszcze lepiej ocenić efektywność działalności gospodarczej kniazia.

Z kolei przy omówieniu charakteru Ostrogskiego zabrakło dokładniejszego odniesienia się do funkcjonujących w literaturze przedmiotu sugestii, iż nie tylko bywał gwałtowny, ale że przypisywano zarówno jemu, jak i jego potomkom pewnego rodzaju szaleństwo, problemy psychiczne. Autor wspomniał o opiniach o skrajnej wybuchowości czy zmiennych nastrojach wojewody, ale zaznaczył, że mogły być generowane przez jego przeciwników politycznych czy adwersarzy wyznaniowych. Przypuszczenia te mogą być jak najbardziej słuszne i ostrożne podejście do nich jest wskazane, ale wydaje się, że leciwa już analiza „szaleństwa” w rodzie Ostrogskich, autorstwa przywoływanego w biografii przy innych okazjach Antoniego Józefa Rollego, także zasługuje na ocenę czy komentarz⁵.

Również do bogatego zestawu dodatków ułatwiających korzystanie z pracy można by jeszcze dodać opcję umieszczenia wykazu najważniejszych wydarzeń z życia kniazia czy pokusić się o sporządzenie itinerarium uwzględniającego miejsca pobytu w jego długim, zwłaszcza jak na warunki wczesnonowoczesnym, życiu (82 lata).

Wszystkie te spostrzeżenia nie umniejszają znaczenia omawianej tu publikacji. Trzeba mocno podkreślić, że ukazanie się w 2024 r. nowej, rozszerzonej wersji biografii postaci tak ważnej dla wielu narodów jest silnym polskim głosem w międzynarodowej dyskusji nad rolą Konstantego Wasyla Ostrogskiego w dziejach zarówno Polski, jak i Ukrainy oraz Białorusi. W mojej ocenie głosem wyważonym, łączącym, nie zaś dzielącym. Poszczególne aktywności, wybory i postawy kniazia były i będą bowiem oceniane z różnych perspektyw, a więc także odmiennie. Prezentowana biografia jednoznacznych ocen nie narzuca, ale poprzez drobiazgowość studia, np. w zakresie faktografii, propozycji ich interpretacji oraz ocen nie zamyka, a poszerza pole dyskusji naukowej. Autor dostrzega złożoność bohatera swej pracy i przedstawia go przede wszystkim jako człowieka, a nie posągowy symbol, choć ma świadomość istotnej wagi tej postaci w dziejach.

Jedno jest pewne: powstające w przyszłości teksty naukowe dotyczące czy to dziejów Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej, unii kościelnej, czy to gospodarki i kultury na tym terenie i w tym czasie powinny odwoływać się do tej aktualizującej stan wiedzy biografii. Trzeba też zaznaczyć, że niektóre kwestie w niej

⁴ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 8: *Ziemie ruskie. Wołyń, Podole*, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa 1889 (*Źródła Dziejowe*, t. 19).

⁵ A.J. Rolle, *O dziedziczności obłąkania*, Kraków 1889; także w: „Przegląd Lekarski” 4, 1888/1889.

podjęte mogą stanowić punkt wyjścia i zagajenie jeszcze bardziej szczegółowych studiów, np. w kwestiach gospodarczych, funkcjonowania dworu Ostrońskiego czy stosunków rodzinnych. Na tym również polega ogromna wartość tej pracy.

Marzena Liedke
(Białystok)